

Catálogo fotográfico dos muíños da parroquia de Santo André da Somoza

Toño Barbeito Sanmartín

tonhobarbeito@gmail.com

Resumo. Pretendemos, con esta primeira entrega, iniciar un percorrido visual polo patrimonio arquitectónico tradicional estradense, do que forman parte máis de medio milleiro de muíños de río ubicados nas 51 parroquias do concello, coa intención –cando menos– de deixar constancia gráfica da súa existencia e do seu estado a comezos do século XXI.

Abstract. This first instalment tries to start a visual tour of the traditional and architectural heritage in A Estrada city council, which has more than five hundred waterwheels located in 51 parishes, in order to leave, at least, a graphic record of their existence and condition in the early 21st century.

Podemos dicir sen temor a equivocarnos que non hai río, rego ou regato en Galicia no que non atopemos algún muíño. Basta só con andar uns centos de metros para darnos de fronte cunha destas construcións; aínda que, a día de hoxe, na absoluta ruína. Incluso en moitos casos pasarannos desapercibidos, pois estarán rodeados de maleza que impide a nosa visión. Os muíños deixaron de ser un dos centros neurálxicos da vida cotiá das parroquias galegas (a igrexa era o outro) en tan só dúas décadas, converténdose en estruturas pétreas inservibles esquecidas nos recantos dos regatos e ríos.

Queremos reivindicar con este breve traballo visual non só a beleza dos entornos en que se enclavaban os muíños, moi diferentes naqueles tempos ó que hoxe vemos (eses regatos cheos de pedra e vexetación, con saltos e fervenzas), senón tamén a beleza das obras que ergueron os vellos canteiros, ás veces con medios irrisorios e, sobre todo, deixar unha constancia con imaxes de cada un deles para coñecemento de xeneracións futuras; aínda que na maioría dos casos sexan xa ruínas, defuntos pétreos aos que unicamente lles resta

un derradeiro golpe de gracia para caer no perpetuo esquencemento. Así pois, sirva este traballo para recordar, aínda que de xeito breve, o que algún día foron os muíños.

A implantación dos muíños

É moi probable que a tecnoloxía utilizada para mover estes enxeños hidráulicos xa se empregase con anterioridade ao século II a. C. Mesmo hai indicios de que os gregos xa coñecían sobradamente o funcionamento da maquinaria hidráulica, pero nunca a puxeron en funcionamento só por motivos ideolóxicos: crían que estas máquinas estaban para uso e deleite exclusivo dos seus deuses, e o traballo tiña que ser enteiramente manual. Posiblemente isto non fose máis que unha escusa para non romper a boa harmonía que existía naquela sociedade, mantendo ocupado ó pobo: por exemplo, na laboriosa tarefa da moenda manual.

Séculos despois, xa na península Ibérica sospéitase que podían estar utilizándose na segunda centuria da Era Cristiá; mais non foi até a Idade Media cando parece que se asentou de verdade e se expandiu de forma masiva. Non podemos pasar por alto que este enxeño, cando empezou a establecerse na Galicia da Idade Media, debeu ser toda unha novidade; e non só iso, senón que trouxo consigo importantes cambios sociais, culturais, económicos e incluso ecolóxicos. Daquela tivo que ser toda unha revolución, pois a conversión do gran de trigo ou centeo (e posteriormente o recién importado millo das novas terras americanas) en material panificable —é dicir, fariña e salvado— dunha maneira manual a unha mecánica na que o trebello facía todo traballo, implicaba que ese tempo adicado á moenda quedase libre para realizar outras tarefas. O volume da moenda tamén era tremendamente superior con tan maquiavélico aparello. O aforro de tempo, e polo tanto de enerxía, era enorme, e así podía producirse máis. E —o máis importante— podía incluso profesionalizarse, co que os rendementos do traballo foron enormes no contexto daqueles tempos. Non olvidemos que Cervantes xa ironizou co seu Quixote (aínda que con muíños de vento) cando mandou a loitar ó seu cabaleiro contra aqueles monstros de brazos enormes, simbolizando quizais

o poder de concentrar grandes producións que só repercutían economicamente grandes beneficios ás clases dominantes, converténdose desá forma en máis poderosos. Velaí a revolución que supuxo a mecánica dos muíños: o pobo gañou en comida, non sen suor; e o poderoso máis poder, e con menos esforzo.

Era o preludio da revolución Industrial, que chegaría varios séculos despois. E a tecnoloxía dos muíños tivo moito que ver con ela: á fin, todo o que nos rodea xira en torno a un eixo. Mais ca revolución Industrial os novos descubrimentos tecnolóxicos trouxeron de novo tras de sí fondos cambios sociais. E a forma de afrontar a vida voltou a dar un xiro a tenor das novas máquinas que xa eran impulsadas por enerxía eléctrica ou por combustibles fósiles. Os muíños deixaron de xirar a carón de ríos, regueiros e regatos e con eles perdeuse tamén parte dunha cultura que, probablemente, se mantivese estancada desde o século XVI. E os sistemas ecolóxicos volveron a mudar de novo, a partires do progresivo abandono do rural, do cambio de estrutura económica, social e cultural.

A parroquia da Somoza

Para comezar faremos un breve percorrido polos muíños que se asentan na parroquia da Somoza que, de momento, fican todos en pé. Hai un total de 9 construcións que contan con outras tantas pedras de moer, oito no rego do Pego Negro e un no rego da Granxa de Gómez: os primeiros darían servizo a ambos lados da aldea, pois este regueiro divide a parroquia en dous, mentres que o último, o máis probable é que só dese servizo a unha parte dela.

A Somoza é unha parroquia formada por oito núcleos rurais, dos cales catro se atopan ben diferenciados, mentras que os restantes se confunden entre sí a día de hoxe. Dista uns tres kilómetros do núcleo urbano da Estrada en dirección sur, polo que está moi próxima a esta; e é a quinta freguesía máis grande en canto a extensión do concello, cun total de 995 hectáreas de superficie: a maior parte deste terreo corresponde a monte aberto ou baixo, no que o toxo e as carrouchas conforman a paisaxe. A parroquia ábrese ó norte, e polo sur, leste e oeste está bordeada de altos montes, destacando ó sur, o

Cabalar, máis coñecido na parroquia como Pedralba (topónimo que non necesita explicación: de pedra-alba, ou pedra que loce, pois na metade da súa altitude aparece un afloramento rochoso con moita mica chamada Pedra que Escorrega –que “escorrega” ca caída da ladeira– de dimensións considerables e ben visible dende a Estrada, e que en días de choiva ou húmidos, cando o sol da mañá incide sobre ela, escintila facéndose notoriamente visible, non só para os veciños da parroquia, senón tamén para os do resto da comarca).

O Cabalar érguese até os 610 metros sobre o nivel do mar; e o Pedroso, curioso outeiro granítico redondeado que queda ó oeste da parroquia, acada os 550 metros. O nivel altitudinal do núcleo rural vai desde os 310 metros do lugar de Sureiros até os 390 do de Bargo. Polo tanto estamos falando dun terreo con marcadas diferenzas altimétricas. O cal non é impedimento para contar con bastantes terreos case chans, sobre todo na base da parroquia onde se abre o val que veñen formando os dous regatos que a cruzan e nacen nela e que durante varios séculos moveron os rodicios dos muíños que os veciños foron situando ás súas beiras. O máis importante, o Pego Negro, nace nas Chans das Brañas, entre o Cabalar e o Pedroso, dividindo á parroquia en dúas zonas ben diferenciadas; e o segundo é o regueiro da Granxa de Gómez, un pequeno regatiño que se abre paso entre o Cabalar e a Aqualta, onde nace, e que serve de linde ca veciña parroquia de Tabeirós. Ámbolos dous cursos xúntanse nos confíns da parroquia, nos lindes con Tabeirós no lugar chamado Ola. Forman xa o rego de Tabeirós para desembocar no Cimáns en Cereixo, despois de pasar por Guimarei, para conformar o río Liñares.

Un pouco de historia

Non podemos dicir con certeza cando se instalou o primeiro muíño de río na parroquia, nin cando os seus veciños tiveron coñecemento de tales artiluxios. A primeira referencia escrita que os menciona no lugar data do 1 de outubro de 1564, ás beiras do “río de Genlle” (o Pego-Negro)¹. Polo tanto podemos dicir que no século XVI xa

1 “Apeo del Lugar de Somoza que trahe Alonso do Coto vecino de San Andres de Somoza, sito en el Cotto do Viso. Luego este día [1º de outubro de 1564] en el lugar do Ryo dos Sapos, feligresia de Santa Baya de Matalobos yó el dho Escribano de pedimento del dho Gonzalo Obgea notifiqué la dha Provision, é cité á Alonso do Couto labrador vecino de [...] Santo Andres de Somoza en su persona [...], é socargo del dixo, que es verdad que

estaban ben instaurados e eran sobradamente coñecidos. Mais seguramente o uso masivo desta tecnoloxía tería moito que ver co novo cultivo, de gran produción, que se introduciu nas Castelas tras o descubrimento de América. Era o millo, o cal tamén suporía unha gran revolución. En pouco terreo conseguíase elevada cantidade de gran non só apto como material panificable, senón que ademáis xogaríase un papel clave na alimentación dos animais da casa. Seguramente por iso houbo que adecuarse ós novos tempos e investir en muíños. Co tempo o seu número incrementaríase según o ía facendo a poboación do lugar, ó mesmo tempo que a cabana gandeira. Así pois Jerónimo del Hoyo en 1607 fala da parroquia e censa a 30 fregueses (é dicir, 30 casas habitadas, co que podemos estar a falar dunha poboación total por enriba dos 150 habitantes) cunha renda de trinta ferrados de centeo e medio de miúdo. Vemos pois que seguramente daquela aínda non se establecese o millo como un cultivo predominante na zona.

É cara a mediados do seguinte século cando agroman a maioría das referencias nos vellos papeis: e así cara a 1752 en Vinseiro xa existían máis de 4 muíños. No Catastro de Ensenada, para a zona de Codeseda –que comprendía esta parroquia e máis as de Liripio e Sabucedo– xa había nada máis e nada menos que 27 muíños e varios batáns. E o millo xa estaba ben establecido, pois figura nos pagos das rendas forais. Polo tanto, podemos dicir que os veciños da parroquia da Somoza xa naqueles anos contarían ben con tres ou catro muíños en perfecto funcionamento.

Pascual Madoz no seu dicionario de 1846-50 cóntanos que a poboación da parroquia chegaba ós 450 veciños, incremento no que tivo moito que ver o novo cultivo do millo e a tecnoloxía dos muíños. E case un século despois, no 1936 chegaron a contabilizarse 593 habitantes.

Está claro que durante todo este período de tempo, e co aumento progresivo de habitantes, a transformación do medio foi cons-

el paga en cada un año al dho Monasterio [...] cinco celemines de pan, por la medida vieja, é ahora los pagan por la medida nueva por razon de un molino, que está en el Ryo de Genlle y de una pieza de heredad que esta junto del dho molino, y llaman de Lamela, é demarca con la heredad de Gonzalo de Matalobos, é de la otra parte con heredad del Monasterio de Azebeyro, lo qual esta sito en el dho lugar de Somoza feligresia de San Andres de Somoza [...]". A. H. D. S. Fondo do Priorato de Sar. Atado nº 11.

tante e intensa. Precisábase abrir novos espazos para poder cultivar máis e máis cereal con que alimentar a cabana gandeira que fornecía á poboación non unicamente de proteínas, senón tamén da tracción para os diversos traballos agropecuarios. Por iso hoxe cando visitamos muíños abandonados que nos parecen lugares inhóspitos, solitarios ou –para algúns– mesmo idílicos, deberemos pensar que naqueles anos a masa arbórea e a matogueira preto dos regueiros era escasa. Os terreos máis chans aproveitábanse para o cultivo de cereais e patacas, e os máis costaneiros para pastos e herba. Os regueiros foron represados, e deles saían decenas de canles ou levadas, unhas para regar prados e outras para mover a infernal maquinaria dos muíños. A fauna piscícola era abundante e variada; non só no cauce do río, senón mesmo nas levadas, que en ocasións se deixaban secas para poder aproveitala de forma cómoda nun bo xantar. Mesmo eran frecuentes as anguías.

Os muíños da Somoza

Cóntanse nove muíños na parroquia, distribuídos todos ás beiras dos dous regueiros que a cruzan: oito para o Pego Negro, ubicados nas zonas máis próximas ós distintos lugares da parroquia e nun tramo de río de pouco máis dun kilómetro; e un para o regato da Granxa de Gómez. Son todos eles muíños dunha única pedra e de cubo, isto é: almacenan auga antes de deixala caer directamente ó inferno para mover o rodicio. O cubo acostuma ser amplo, aínda que baixo; e vaise estreitando cara á saída da auga, canalizada por un orificio polo que sae a presión cara ó rodicio para poñelo en movemento e accionar así todo o mecanismo da moenda. A auga é transportada até o muíño á través da levada, que debe de traer máis da que poida evacuar o muíño; e toda a que sobra e que non entre ó cubo, sairá inmediatamente antes deste a través do aliviadeiro. Así asegúranse de que o muíño non se pare por carencia de auga.

En canto á propiedade, parece que todos eran muíños dos denominados “de herdeiros”². É dicir, que formaban parte do patrimonio

2 Fronte a este tipo de propiedade estaban os muíños “de maquía”, que tiñan un propietario que collía a maquía, ou cobraba polo uso, quedándose a parte proporcional do cereal a moer que estipulaba cada dono. Mais na Somoza non parece que este tipo de propiedade estivese representada, cando menos durante o século XX.

dos veciños. Cada muíño tería varios donos do dominio útil, que exercían uns dereitos adquiridos sobre parte das horas de moenda nel. Estas pasaban de xeneración en xeneración como parte da herdanza. Tamén estaban inseridas no mercado e podían ser obxecto de compra-venda. E, por suposto, este sistema levaba aparelladas unhas obrigas, consistentes na limpeza e mantemento en bo estado da levada de maneira periódica, e do mantemento e arranxos do edificio e maquinaria cando había que facelo: picar o pé e a moa cando xa non eran abrasivos, cambios de agulla e rá, retellado, cambio de apeiros por uns novos... de xeito que arredor do muíño, había sempre traballo abondo.

Empezaremos o percorrido polos distintos muíños no pequeno regato da Granxa de Gómez, no que até case parece imposible que se instalase un destes enxeños debido ó seu cativo caudal de auga: está na parte alta do curso, a menos de 500 metros de distancia do lugar de Castro Ramiro, sendo o máis próximo a este núcleo habitado. Coñecido como muíño do Capitán (e tamén chamado “de Ramón”), consta dunha fábrica ampla e de cachotería rústica, co que se pode deducir que a súa construción dataría do século XVIII; se ben na lumieira da porta hai unha clara inscrición co nome do dono e un ano: 1887. O que non sabemos é se este ano foi cando se rematou (cousa dubidable dada a rusticidade da obra) ou simplemente a data dun arranxado en profundidade. O máis salientable deste muíño son varias gravuras nas que se pode apreciar un cáliz, un pan e varias cruces ben marcadas. Deixou de moer pola década dos 70, e os propietarios únicos daquela eran os da Casa de Ramón.

Xa no rego do Pego Negro, que divide a aldea en dúas partes, atopamos o resto dos muíños a unha e outra beira do cauce, e distribuídos da seguinte forma: cinco deles forman dous núcleos, un con dous muíños e outro con tres, e ambos no lado da parroquia da Somoza; e os tres restantes, solitarios, do lado de Castro Ramiro e Cernadela. Ubícanse todos no curso baixo do regueiro, o máis próximo ós nucleos rurais. Os primeiros aséntanse xunto a un fermoso salto de auga: a fervenza da Firga, cunha caída vertical duns catro metros. É o primeiro conxunto deles, con dous, o da Firga e o do Rei. O primeiro podería ben ser o muíño máis vello da parroquia,

Sita no rego do Pego Negro, a fervenza da Firga é un bonito salto de auga vertical de case catro metros de altura e a única destas características en todo o regueiro. É a partir deste salto de auga, río abaixo, onde se enclavan todos os muíños da parroquia. Os primeiros, xusto ás súas beiras.

Vista xeral da fervenza da Firga e do complexo de muíños do mesmo nome (os muíños da Firga) que collen as augas uns metros por riba da súa caída: lugar propicio para instalalos dado o brusco desnivel, o que conleva ademais unha levada do máis curta.

pola rusticidade e tosquedade da súa canteiría. É un dos máis bonitos da zona, xa que a súa rusticidade harmoniza de maneira sublime co medio que o rodea e ca vexetación que se vai instaurando nel. A integración do conxunto arquitectónico co medio é, pois, total.

Así pois, o seguinte muíño, que bebe das augas do anterior está situado a uns metros por debaixo del, e xa presenta unha canteiría máis fina, por non dicir elaborada. Nótase ben na feitura dos seus vaos e nos soportes esquineiros de todo o conxunto; mesmo no inferno, no que os canteiros se pararon sobradamente. Xa é un edificio fino, con dedicación de cincel e maceta. As distintas pedras encaixan á perfección alí onde máis se precisa. Por eso o datamos a finais do século XIX ou principios do XX. Ao mellor a economía dos que o levantaron xa era quen de afrontar tan enorme gasto e

Vista xeral do muíño da Firga, poida que o máis antigo da parroquia: moi rústico, é unha obra magnífica de cachotería que se integra perfectamente no medio que o rodea.

O muíño do Rei xa contrasta fortemente co seu curmán da parte de riba, e é a todas luces, moito máis novo e moderno que aquel: nótese senón a obra de canteiría, fina e precisa.

O complexo de Xenlle fórmano tres muíños alineados ladeira abaixo, abastecéndose da mesma levada, que tamén servía para regar as herbeiras veciñas. Podían moer os tres xuntos e son relativamente modernos. A este complexo adicóuselle un importante esforzo de traballo para deixalos ben restaurados.

quixeron un muíño acorde cos novos tempos: todo o contrario dos máis vellos, nos que o que primaba era a funcionalidade, deixando a un lado os problemas estéticos. Ironías da vida –e en opinión propia– aqueles son hoxe os máis chamativos, os máis bonitos, os máis máxicos... algo diferente se respira cando se contempla unha destas vellas estruturas pétreas sen apenas talla nas que parece que cada pedra caeu alí por azar. Posiblemente este muíño do Rei fose construído de novo a partires dun anterior que caería e non pagaría a pena arranxar, polo que o tiraron e empezaron de novo desde os cimentos. Arriba deste conxunto, e por encima da fervenza, existía unha pontella de paso para dar acceso ós veciños do outro lado do río. Esta pequena pontella de laxes planas levouna unha enchenta a mediados da década dos oitenta.

Seguindo río abaixo e non moi lonxe atopamos o seguinte complexo ou conxunto de muíños, conformado por tres construcións, os chamados muíños de Xenlle, que van baixando por unha ladeira de pendente máis ou menos pronunciada. Fornéceos de auga unha levada longa, duns 150 metros de lonxitude, en sitios bastante vertical e que ademáis servía para o regadío das veigas da contorna. Todo este conxunto parece ser de recente construción: sería levantado entre finais do século XIX e principios do XX, pois a súa canteiría é moi similar á do mencionado muíño do Rei da Firga. Se ben todos

Vista frontal do muíño de Xenlle de Arriba, con grandes muros, alto e amplo. Posiblemente se fixese novo a partir dun preexistente. Tamén conta con maquinaria moderna.

O muíño de Xenlle do Medio é moito máis baixo que o anterior e a canteiría non é tan fina. Este foi arranzado en tempos recentes e botóuselle unha placa de formigón no teito, co que se poderá conservar durante bastantes máis anos.

O muíño de Xenlle de Abaixo conta cunha peculiaridade inusual: as augas do inferno, o cal está aberto, están canalizadas de maneira soterrada e saen ao río varios metros máis abaixo. Tamén foi arranzado en tempos recentes e conta cun tellado de formigón.

Vista xeral do complexo de Xenlle, dende o regueiro e ca súa pontella de paso. Nos pequenos regueiros era habitual a construción de pontellas de paso estreitas polas que unha persoa podía pasar ben, co seu saco de millo ou fariña ao lombo e sen ter que mollar os pés, pois aos muíños acudían as xentes de ambos lados do regueiro. A maioría destas pequenas e sinxelas pontellas non existen a día de hoxe, pois as enchentas fóronas levando según se ían abandonando.

eles se deberon levantar ou reconstruír no mesmo período de tempo, son estruturalmente moi diferentes, aínda que cunha característica común: son amplos, cunha habitación alta e a xanela grande. Poderían moer os tres ó mesmo tempo, pois alimentábanse da mesma auga, polo que o rebumbio naquel lugar nos días de faena debía ser espectacular. Como curiosidade estrutural, diremos que o último muíño (que xa vertía as augas de volta ó río) presenta o inferno subterráneo, pasando o líquido por unha canle tapada, polo que a xente e o gando podían pasar perfectamente por arredor del e do conxunto todo sen mollar os pes. Abaixo do complexo, unha pequena pontella dunha lousa plana e longa dá paso ó outro lado do río para que os veciños poidesen acudir sen problema, cando menos, en días que non houbese enchenta. Deixaron de moer a finais da década dos setenta e principios dos oitenta.

Pouco máis abaixo temos o muíño de Arriba, que tamén debeu de ser dos primeiros en construírse. É un muíño amplo, mais non moi alto. Conta cun sitio para facer lume e destaca a gran obra da acometida da canle, con muros de contención para levar a auga ó nivel do muíño de varias decenas de metros de lonxitude e chegando a coller máis de dous de altura. Calculamos que pode datar de principios do século XIX. Deixou de moer pola década dos cincuenta, cando quedou abandonado por falla de usuarios.

Seguindo río abaixo, e xa na amplitude do val, en terreo moi chan, ergueron o muíño de Abaixo, que foi arranxado pola década dos setenta e do que apenas se pode apreciar a súa cantería; mais posiblemente sexa moi similar ó anterior en canto á data da súa construción; aínda así contamos con referencias que nos informan da súa existencia no ano 1758. Non é un muíño moi grande, nin moi alto: o xusto para non perder funcionalidade e nada máis. Conta cunha pontella ampla, pola que pasaría un carro, de lousas planas e longas sen tallar. Moeu ate ben entrada a década dos oitenta e foi o último muíño da parroquia en abandonarse.

E por último, o muíño da Picota, solitario e apartado de todos os anteriores, xa moi río abaixo e detrás do adro da igrexa: moi cerca da pontella de Cernadela, de lousas, por onde pasaban os carros e servía de verdadeira unión das dúas partes da parroquia naqueles lonxa-

O muíño de Arriba, xa situado cando o val se abre, tamén parece ser dos máis antigos, aínda que é posterior ao da Firga, pois a cachotería xa está algo traballada. Hoxe é unha ruína que asoma no medio das silveiras.

O muíño de Abaixo, xa situado nunha zona ben remansada, parece pola estrutura moi similar ao anterior (se ben o recebado de cando foi restaurado non deixa ver ben a cachotería), polo que serían obra da mesma época. Este conta cunha pontella de lousas, ancha, longa e alta que permitía o paso ao muíño.

O muíño da Picota ten todas as trazas de ser o máis moderno, o que contaba cunha tecnoloxía punteira, e é o último do rego Pego Negro do que facían uso os veciños da Somoza. Máis abaixo xa nos atopamos co primeiro muíño de Tabeirós. É un muíño moi coidado, ben aparelado, amplo e con todo o necesario in situ para o seu mantemento, pois incluso conta cun guindastre manual para levantar a capa e “picala”.

O muíño de Ramón é o único do outro regueiro, denominado Rego da Granxa de Gómez, ubicado a un lado da parroquia de Castro Ramiro e no curso alto. Pola canteiría deducimos que tamén é ancestral, se ben moeu até os anos 80 do pasado século. Presenta unhas gravuras curiosas, das que máis adiante falaremos, e ten inscrito o nome do dono ou do canteiro, co ano.

O interior muíño de Abaixo xa foi moi reformado nos últimos tempos da súa vida, como lles pasou a moitos outros. Cambiáraselle o vello teito de fortes vigas e ripas de madeira por unha lousa de formigón, e recebáranselle as paredes con cemento, co que presentaba un aspecto moito máis hixiénico. Púxoselle ademáis un volante para subir o rodicio, en lugar do sistema de cuñas que tiña anteriormente, polo que era máis rápido e preciso poñelo en marcha. Contaba cos elementos típicos: o pé ou mesa enriba da quel xira a moa, moendo o gran que cae da caixa (chamada moega ou moxega) que está encolgada na parte superior sustentada por unha viga. Arredor do pé, un armazón de madeira para recoller a fariña por un porteliño e evitar que se ciscase polo chan. Contaba tamén cun banco no que poder sentarse e pousar os sacos de gran ou fariña.

nos tempos previos á concentración parcelaría, nos primeiros anos setenta. Se o muíño da Firga parece o máis vello, este é sen dubida o máis moderno. Grande e amplo, alto e con maquinaria de última xeneración, precisa e de ferro toda ela. Contaba cunha pontella dun home para acceder a él, moi elevada sobre o río para que non lle afectasen as enchentas, se ben a levou unha delas nos oitenta. Puido construírse nas primeiras décadas do século XX, e moeu ben até mediados dos anos oitenta do século pasado.

O inferno: así se lle chamou ao lugar onde a auga accionaba o mecanismo para poñer en movemento a capa, a pedra que fai que se moa o gran. O inferno é o motor do muíño. Nel estaba o rodicio, horizontal, coa súa transmisión (o varón), xirando nos primeiros tempos enriba de dous seixos: a agulla e a ran. O inferno do muíño da Picota xa contaba con materiais moi modernos, que aínda hoxe, despois do seu longo período de abandono, podemos observar.

Cruces, cruces, máis cruces. É raro non atopar un muíño que non as teña polo menos nunha nas xambas da porta; e canto máis vellos, polo xeral, máis cruces. Fálase de que estas cruces servían para escorrentar e manter alonxados os malos espíritos, meigas, trasnos e outros seres. Hai que darse conta dos lugares en que están ubicados os muíños, xeneralmente bastante apartados dos núcleos de poboación, cun acceso difícil. E tamén sería unha maneira de cristianizalo. Sen dúbida estas cruces apaciguaban moitas almas inqedas no momento de acudir á moenda. Neste caso vemos unha das cruces do deteriorado muíño da Firga.

Nalgunhas ocasións, ademais das cruces, tamén aparecían outro tipo de marcas, como ano de construción ou dunha importante remodelación, o nome do propietario e mesmo debuxos. Un dos debuxos máis chamativos atópase nunha xamba da porta do muíño da Ramón, onde figura un cáliz co seu pan. Este muíño tamén ten marcado o nome do seu propietario e a data 1887: probablemente indiquen a data dunha remodelación, pois o tipo de canteiría fai presumir una construción máis tardía.

Os muíños hoxe

A realidade destas pequenas industrias na actualidade é de esquecemento e abandono xeralizado. Deixaron de cumprir a súa función coa chegada de novas e máis eficientes enerxías que –como xa salientamos máis arriba– trouxeron consigo cambios profundos na sociedade. Así pois, atopámonos con paisaxes de muíños completamente descontextualizados: hoxe, cando os contemplamos, parécenos que están en lugares remotos, inaccesibles e no medio dunha espesa fronde... e nada máis alonxado da realidade. Cando estaban en pleno uso, o máis normal é que arredor deles apenas houbera árbores algunhas; máis ben estarían rodeados de herbeiras e zonas de pasto para o gando, cando non no medio de terras de labor se o terreo era axeitado para traballar. Ós muíños chegábase por diferentes

camiños ou carreiros que a na actualidade apenas se perciben, mais que eran daquela verdadeiros canles de tránsito veciñal, rutina do día a día. Nada ten que ver aquela paisaxe coa de hoxe, na que a carballeira e o monte lle foron gañando espazo ó terreo que durante séculos traballaron centos de labregos que loitaban por sobrevivir nun ambiente hostil e difícil. Tan abandonados están os muíños como aquel modo de vida, que xa moi poucos acordan.

Os novos habitantes

Mais aínda hai quen fai uso deles. E non falamos de xente, senón de fauna salvaxe. Os moitos recunchos dos muros serven para que varias especies de pequenas aves os escollan para aniñar ano tras ano (o paporroibo, o carrizo, a lavandeira, o merlo rieiro e, ás veces, algún que outro párido, a curuxa ou a avelaiona); a xeneta utiliza os seus muros como fito territorial: estas pedras son súas. Mais os verdadeiros donos dos muíños, se están pechados e tiveron a sorte de acometerlle un teito de formigón, son os morcegos, que os utilizan como durmideiros e paritorios nos que se poden xuntar verdadeiras colonias deles. Son un preciado e cómodo refuxio para estes animais protexidos, pois ofrecen escuridade, temperatura estable e seguridade contra os depredadores. Dúas son as especies máis frecuentes, e tamén as máis coloniais: o morcego grande de ferradura (*Rhinolophus ferrumequinum*) e o morcego pequeno de ferradura (*Rhinolophus hipposideros*). E a ambos atoparémolos pendurados do teito suxeitos polas fortes unllas dos seus cuartos traseiros. Outros, de costumes menos gregarias, agacharanse en fisuras: como o pequeno morcego común (*Pipistrellus pipistrellus*), os morcegos orelludos do xénero *Plecotus*, algún do xénero *Myotis*... Así pois, se vemos algún muíño pechado, ou se entramos nel e vemos algúns destes animais no teito, non nos debemos asustar: demos media volta e deixémolos na súa paz. Ó fin e o cabo, eles xa son os novos donos. Nós, agora, somos os intrusos.

Bibliografía e fontes arquivísticas

- ABRAIRA PÉREZ, Miguel A., *Muíños das terras de Redondela. Estudo etnolóxico dos muíños de auga*. Servicio de publicacións da Deputación de Pontevedra, 2002.
- CASTELLS, Álvaro e MAYO, Manuel. *Guía de los mamíferos en libertad de España y Portugal*. Pirámide, 1993.
- LORES ROSAL, Xabier. “Os muíños de auga no Concello de A Estrada”, en *Revista de Estudos Provinciais*, 2002.
- MARTÍNEZ-ABRAÍN, A. “Ríos vivos”, en *Quercus* nº 378.
- PALOMO PALOMO, Juan e FERNÁNDEZ URIAL, María Pilar. “Los molinos hidráulicos en la Antigüedad”, en *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, t. 19-20, 2006-2007.
- REIMÓNDEZ PORTELA, Manuel. *A Estrada rural*. Servizo de publicacións da Deputación de Pontevedra. 2007.
- PORTO RICO Damián. “Guía dos recursos faunísticos, extinguidos e por extinguir, das terras da Estrada”, en *A Estrada, miscelánea histórica e cultural*, nº 20, 2017.
- VARELA CASTRO, Pedro. *A Estrada*. 1923.
- Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo do Priorato de Sar

